

Ζ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών
Βιέννη, 11-14 Σεπτεμβρίου 2023
Π ρ α κ τ ι κ ά

***Προσεγγίσεις και εστιάσεις στον Νέο Ελληνισμό: κείμενα, εικόνες,
αντικείμενα, ιστορίες***

Τόμοι Α' - ΣΤ'

Ε π ι μ έ λ ε ι α
Βασίλειος Σαμπατακάκης, Αλεξάνδρα Φιωτάκη

Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών
Αθήνα 2025

**ΤΕΚΜΗΡΙΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ
ΨΥΧΑΡΗ – ΕΦΤΑΛΙΩΤΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΥΠΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ:
ΑΠΟ ΤΗΝ Α΄ ΣΤΗ Β΄ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ *ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΜΟΥ***

Μαρία Βλασσοπούλου*, Ελένη Καραντζόλα & Νίκος Μαθιουδάκης*****

1. Εισαγωγή

Επίκεντρο του άρθρου αποτελεί *Το Ταξίδι μου* του Ψυχάρη.¹ Ευρύτερος στόχος της έρευνάς μας είναι να μελετηθούν, να περιγραφούν και να εξεταστούν οι αλλαγές και οι διορθώσεις που πραγματοποιούνται από την α΄ προς τη β΄ και από τη β΄ προς τη γ΄ έκδοση του έργου (1888, 1905 και 1926 αντιστοίχως), στην προοπτική της τυποποίησης της δημοτικής μέσα από τον πεζό αφηγηματικό λόγο. Ταυτόχρονα, να τοποθετηθούν αυτές οι αναθεωρήσεις στην ιστορικότητά τους και να φωτιστούν υπό το πρίσμα ιστορικών συγκυριών, της πορείας του γλωσσικού ζητήματος, των θέσεων και των προτάσεων των δημοτικιστών αλλά και της επιστημολογικής θέσης και ταυτότητας του ίδιου του Ψυχάρη, με τις ποιότητες και τα ιδιοσυγκρασιακά της χαρακτηριστικά.

Η παρούσα μελέτη αποτυπώνει ένα από τα στάδια της έρευνας και εξετάζει τις διαφορές της α΄ από τη β΄ έκδοση, εστιάζοντας σε ένα αντίτυπο της πρώτης έκδοσης του *Ταξιδιού μου* που φυλάσσεται στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη της Βουλής. Στο τεκμήριο αυτό (στο εξής: «ΨΥΧ 32723») εξελίσσεται ένας δυναμικός διάλογος μεταξύ του Ψυχάρη και του Αργύρη Εφταλιώτη,² εν όψει της σχεδιαζόμενης έκδοσης του έργου το 1905, ανάμεσα, δηλαδή, στους δύο από τους τρεις εκπροσώπους της πρώτης τριανδρίας των δημοτικιστών –Ψυχάρης-Πάλλης-Εφταλιώτης– (Κριαράς, 2004). Μέσα από χαρακτηριστικά παραδείγματα εντοπίζονται τα πεδία των συζητήσεών τους, παρακολουθούνται οι προτεινόμενες βελτιώσεις και σημειώνονται οι αναθεωρήσεις που επέλεξε τελικά να περιλάβει ο Ψυχάρης στη δεύτερη έκδοση.

1.1 Η Βιβλιοθήκη και το Αρχείο Ψυχάρη στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη

Το 1924 ο Εμμανουήλ Μπενάκης αγόρασε τη Βιβλιοθήκη του πρωτοπόρου δημοτικιστή, καθηγητή μεσαιωνικής και νέας ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, Ψυχάρη. Την επόμενη κιόλας μέρα τη δώρισε στην Ελληνική Βουλή. Τηρώντας τον όρο που ο πωλητής είχε βάλει στο συμβόλαιο, η Βιβλιοθήκη του να μην διασπαστεί, και κρίνοντας ως ανεπαρκή τον χώρο που διέθετε η Βιβλιοθήκη της Βουλής, ο Μπενάκης χρηματοδότησε την ανέγερση και τον

* Μαρία Βλασσοπούλου, Προϊσταμένη της Μπενακείου Βιβλιοθήκης της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων – Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, m.vlassopoulou@parliament.gr.

** Ελένη Καραντζόλα, Καθηγήτρια Γλωσσολογίας, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, karantzola@rhodes.aegean.gr.

*** Νίκος Μαθιουδάκης, Ξένος λέκτορας Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου, nikosmathious@gmail.com.

¹ Ο ίδιος ο Ψυχάρης προτιμούσε να υπογράφει χωρίς το μικρό του όνομα, γιατί καθώς υποστήριζε: «Έπειδή γεννήθηκα στη Ρουσσία, με βγάλανε Βάνια. Έμένα τ'όνομα κατόπι μου φάνηκε χαχόλικο με τὸ παραπάνω· τὸ Γιάννη δὲν τονὲ συνήθισα ποτές μου, καὶ μοῦ ἔρχεται σὰν ὄνομα ξένο. Γιὰ τοῦτο ὑπογράφουμαι ἀπλὰ Ψυχάρης κ' ἔτσι θέλω νὰ με λένε» (Ψυχάρης, 1928: 854).

² Για μια πρώτη προσέγγιση της συνεργασίας αυτής, βλ. Βλασσοπούλου & Μαθιουδάκης (2021).

εξοπλισμό νέας πτέρυγας, της Μπενακείου Βιβλιοθήκης, για να τη στεγάσει. Μαζί με τη Βιβλιοθήκη κατατέθηκε και μέρος του Αρχείου Ψυχάρη, η δωρεά του οποίου ολοκληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970, από τον εγγονό του Ψυχάρη, Olivier Revault d'Allonnes.

Συνολικά η Βιβλιοθήκη Ψυχάρη αριθμεί πάνω από 36.000 τόμους βιβλίων, οι οποίοι έχουν εκδοθεί από τα πρώτα χρόνια της τυπογραφίας έως τον 20ό αιώνα σε εικοσιπέντε ελλαδικές και εξήντα πόλεις εκτός Ελλάδας. Εκτός από το σύνολο των ψυχαρικών έργων, συγκεντρώνει «την Ελλάδα, την Ασία, την Αφρική, την Εβρώπη, από τα Βαλκάνια ίσια με τη Δύση, [...] όλα τα σημεία όπου βρέθηκε ο Ελληνισμός σε συνάφεια με τον τάδε ή τον δείνα λαό», όπως σημειώνει ο Ψυχάρης στον Λόγο για τα εγκαίνια της Βιβλιοθήκης μου (Βλασσοπούλου, υπό έκδ. (β)).³

Το Αρχείο Ψυχάρη καταλαμβάνει 35 γραμμικά μέτρα (150.000 περίπου φύλλα) και συγκροτείται από χειρόγραφα, δακτυλόγραφα και έντυπα στη γαλλική και την ελληνική γλώσσα. Περιλαμβάνει την αλληλογραφία του Ψυχάρη με την οικογένεια, τους φίλους και τους ομότεχούς του, το λογοτεχνικό και επιστημονικό του έργο, τα προσωπικά του έγγραφα (οικονομικά και ιατρικά τεκμήρια, ποικίλα εφήμερα κ.λπ.), μια πλούσια συλλογή φύλλων και αποκομμάτων εφημερίδων και περιοδικών, φωτογραφίες και καρτ-ποστάλ.⁴

1.2 Το Ταξίδι μου

Όπως είναι αναμενόμενο, μέσα σε αυτές τις χιλιάδες φύλλων χαρτιού στιβαρή είναι η παρουσία του έργου *Το Ταξίδι μου*, που ανέδειξε τον Ψυχάρη ως αρχηγό στη γλωσσική διαμάχη και αποτέλεσε σταθμό για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας και του γλωσσικού ζητήματος. Αφενός, στη Βιβλιοθήκη φυλάσσονται οι τρεις εκδόσεις του κειμένου που πραγματοποιήθηκαν όσο ο Ψυχάρης ήταν εν ζωή: η πρώτη του 1888 (Τυπογραφείο Σ.Κ. Βλαστού), η δεύτερη του 1905 («Βιβλιοπουλείο της Εστίας») και η τρίτη του 1926 (Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκη). Αφετέρου, στο Αρχείο διασώζονται συναφή με το έργο τεκμήρια, εν είδει σημειώσεων, χειρόγραφων και τυπογραφικών δοκιμίων, διορθώσεων, αλλά και σχολίων που αποτυπώνονται σε επιστολές τις οποίες ο Ψυχάρης ανταλλάσσει με άλλους συγγραφείς αλλά και απλούς πολίτες.

2. Μεθοδολογία της έρευνας

Η παρακολούθηση των αλλαγών της α' και της β' έκδοσης πραγματοποιείται με την αντιπαραβολή των δύο κειμένων, η οποία κατά πολύ διευκολύνεται από την ψηφιοποίησή τους, που υλοποιήθηκε στο Εργαστήριο Γλωσσολογίας Νοτιοανατολικής Μεσογείου (Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου). Κεντρική θέση στη συγκριτική μελέτη που εφαρμόζεται στην έρευνα έχει το τεκμήριο «ΨΥΧ 32723» της Μπενακείου Βιβλιοθήκης, που καταγράφει τον διάλογο του Ψυχάρη με τον Εφταλιώτη εν όψει της β' έκδοσης του *Ταξιδιού μου*, ο οποίος επεκτείνεται κάποιες φορές και στις επιστολές που οι δυο τους ανταλλάσσουν κατά το διάστημα Ιανουαρίου

³ Για τη Βιβλιοθήκη Ψυχάρη, το ιστορικό των ενδιάμεσων δωρεών και της τελικής αγοράς της από τον Εμμανουήλ Μπενάκη, βλ. Βλασσοπούλου (υπό έκδ. (α)) και Φλεριανού (2011).

⁴ Για το Αρχείο Ψυχάρη, βλ. Βλασσοπούλου (υπό έκδ. (α) και (β)).

– Ιουλίου 1905.⁵ Επιπλέον, τόσο στον «Πρόλογο» και στις «Διάφορες Σημειώσεις» στην αρχή και στο τέλος της β' έκδοσης αντίστοιχα, όσο και στα στοιχεία που παρατίθενται στον τρίτο τόμο του έργου του *Ρόδα και Μήλα*, που γράφεται το 1905 και εκδίδεται το 1906 με τον τίτλο *Απολογία*,⁶ ο Ψυχάρης καταγράφει τις γλωσσικές επιλογές και τις αλλαγές τις οποίες υιοθέτησε στην αναθεωρημένη έκδοση.

2.1 Το τεκμήριο «ΨΥΧ 32723» της Μπενακείου Βιβλιοθήκης

Το τεκμήριο «ΨΥΧ 32723» είναι ένα δερματόδετο αντίτυπο της α' έκδοσης (διαστάσεις: 13εκ. x 20εκ.) που ξεχώριζε των άλλων που φύλασσε ο Ψυχάρης στη Βιβλιοθήκη του από την χαρακτηριστική του εγχάραξη στη ράχη: «ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΜΟΥ ΣΗΜ ΤΟΥ ΑΡΓΥΡΗ & ΔΙΚΑ ΜΟΥ 1905». Πρόκειται για ένα μοναδικό τεκμήριο με χειρόγραφα σχόλια και σημειώσεις τόσο του Ψυχάρη όσο και του Αργύρη Εφταλιώτη επί των τυπογραφικών περιθωρίων των περισσότερων σελίδων του, με στόχο την καλύτερη δυνατή αναθεώρηση της αρχικής έκδοσης του έργου, το 1905. Οι διαφορές στον γραφικό χαρακτήρα, στις ορθογραφικές επιλογές και στο χρώμα του μέσου γραφής είναι συστηματικές και καθιστούν σαφές ποιος από τους δύο είναι κάθε φορά ο συντάκτης. Αξίζει να ειπωθεί ότι δεν πρόκειται για μονόδρομες διορθώσεις, αλλά για αμφίδρομους σχολιασμούς που γύρω από μια λέξη, έκφραση, γραμματικό ή συντακτικό τύπο τροφοδοτούν έναν δυναμικό διάλογο που εξελίσσεται πάνω στο χαρτί, πυροδοτώντας νέα σχόλια, νέες αναγνώσεις από την πλευρά του Εφταλιώτη και νέες προτεινόμενες διορθώσεις. Όταν τα πεπερασμένα όρια των σελίδων, μάλιστα, δεν επαρκούν, η συζήτηση συνεχίζεται σε παρακείμενα φύλλα. Ο συνεχής και καταγιστικός αυτός ρυθμός δυσχεραίνει το έργο της μεταγραφής,⁷ καθιστώντας συχνά δύσκολη την ταύτιση της ακολουθίας των χειρόγραφων σημειώσεων. Αναγνωρίζοντας προφανώς και οι ίδιοι οι συντάκτες την ανάγκη σήμανσης των διαφορετικών φάσεων των σχολίων τους, προτείνουν ένα σύστημα κωδικοποίησης, το οποίο εφαρμόζουν με βάση την επεξήγηση που συνήθως καταγράφουν σε κάποια σελίδα του τεκμηρίου. Συγκεκριμένα εντοπίζονται τα ακόλουθα σύμβολα:

- μπλε κύκλος: επισήμανση Ψυχάρη «Κοίταξε μόνο τὰ [μπλε σημάδια]»
- κόκκινος κύκλος: σύμβολο χωρίς επεξήγηση, πιθανόν κατ' αντιστοιχία του μπλε κύκλου, που δηλώνει την ανάγκη εστίασης και συνήθως πλαισιώνεται με σχόλια και των δύο
- δύο ομόκεντροι κύκλοι: σημείωση Εφταλιώτη «αὐτὸ τὸ σημάδι πάει νὰ πῇ πράματα ποῦ ἐγὼ ἀτὸς μου τὰ σημειῶνω χωρὶς νὰ μοῦ βάλῃς τὸν χαλκᾶ ο»

⁵ Βλ. Καρατζάς & Καψωμένος (1988: 550-557, επιστολές Ψυχάρη) και (1988: 656-660, επιστολές Εφταλιώτη). Για την αλληλογραφία των δύο δημοτικιστών κατά την περίοδο αυτή, βλ. και Karantzola, Vlassopoulou & Sampanis (2023).

⁶ Όπως σημειώνει ο Ψυχάρης η *Απολογία* αποτελεί τον «γλωσσολογικό πρόλογο» (Ψυχάρης, 1905: 9) του *Ταξιδιού μου*, «δὲ στάθηκε ὁμως τρόπος νὰ τυπωθῶνε μαζὶ *Απολογία* καὶ *Ταξίδι*· πρῶτο ἐμπόδιο τὸ μακρὸς τῆς *Απολογίας* καὶ δέφτερο ἴσως ποὺ τὸ *Ταξίδι μου* πλάγι πλάγι του δὲ σηκώνει γλωσσολογίες ἢ γραμματικὲς ὅπως τὶς βρίσκει κανεὶς, φαρδιὰ πλατιὰ ξεδιαλυμένες, στὴν *Απολογία*. Προτίμησα λοιπὸ νὰ γίνῃ ἕνας τόμος μοναχὴ τῆς [...]» (Ψυχάρης, 1906: 1).

⁷ Η μεταγραφή και τεκμηρίωση του «ΨΥΧ 32723», στο οποίο περιλαμβάνεται ο επί του περιθωρίου διάλογος του Ψυχάρη με τον Εφταλιώτη, πραγματοποιείται στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής έρευνας της Μαρίας Βλασσοπούλου με τίτλο: «Ξαναδιαβάζοντας τον Ψυχάρη από τις πηγές», που εκπονείται στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

- κόκκινο τετράγωνο και τρίγωνο: διευκρίνιση Εφταλιώτη «ἀπὸ δὼ κι ὀμπρὸς αὐτὸ τὸ σημάδι □ σημαίνει “ἄφησέ το καθὼς εἶναι” καὶ τὸ σημάδι Δ πάει νὰ πῇ “ἄλλαξέ το καταπῶς λές”»
- λέξη μέσα σε κόκκινο κύκλο: σημείωση Εφταλιώτη «σοῦ βάζω μιὰ λέξη μέσα σὲ κύκλο, ἐννοῶ πῶς περιττὴ αὐτὴ ἢ λέξη».

Στη συνεργασία του αυτή με τον Εφταλιώτη αφιερώνει ο Ψυχάρης ένα ξεχωριστό κεφάλαιο της *Απολογίας* του, με τίτλο «Οἱ δισταγμοί μου κι ὁ Αργύρης» (1906: 130-133), στο οποίο κάνει μνεία στο αντίτυπο της κοινῆς τους εργασίας (1906: 130):

Ἄμα πῆρα νὰ ξαναδημοσιέψω τὸ *Ταξίδι μου*, συλλογίστηκα μὲ τί τρόπο ἔπρεπε νὰ τὰ βολέψω, δηλαδὴ νὰ τάφήσω ἢ νὰ τὰλλάξω; [...] Εἶπα νὰ τοῦ [ενν. του Εφταλιώτη] στείλω ἀντίτυπο τοῦ *Ταξιδιοῦ μου* φορτωμένο καὶ παραφορτωμένο στὰ περιθώρια μὲ ρωτήματα, σημειώματα, δισταγμούς, ἀπορίες, κι ἀφτὸς πιά νὰ μὲ ὀδηγήσῃ, νὰ πάσουνε οἱ μπελάδες.

Επιπλέον, επιστολή του γραμμένη στις 4 Ιανουαρίου 1905 προς τον Εφταλιώτη προσφέρει το *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του τεκμηρίου (Καρατζάς & Καψωμένος, 1988: 550-551, επιστ. 489):

Ξέρεις τί νὰ κάμουμε; Νὰ συνεργαστοῦμε. Ξαναπερνῶ καὶ διορθώνω τὸ *Ταξίδι μου*· σοῦ διορθώνω χωριστὰ ἓνα ἀντίτυπο καὶ γιὰ σένα, μὲ σκόλια, σημειώματα καὶ τὰ λοιπά. Πές μου λοιπὸν πῶς σοῦ φαίνονται καὶ τὰ διορθώματά μου κ’ οἱ ἀπορίες μου, ποῦ ἔλεγε ὁ γέρο Ἀριστοτέλης.

Και συνεχίζει λίγες μέρες αργότερα (Καρατζάς & Καψωμένος, 1988: 551, επιστ. 490/8.1.1905):

Θεῖο πρᾶμα ἂν τὸ παρασημειώνες στὰ περιθώρια, γιατί θὰ τὸδενὰ κατόπι [...]. Μὰ τόπο δὲν ἔχει· ὥστε, ἅμα βρίσκεις, βάζε καὶ στὸ βιβλίο μέσα, κι ἅμα δὲ βρίσκεις, σ’ ἓνα χαρτάκι, χώρια – καὶ κατόπι τὰ δένω καὶ τοῦτα μὲ τἀντίτυπο ποῦ σοῦ ἔστειλα τοῦ *Ταξιδιοῦ* [...].

Τη συμβολή του στην αναθεώρηση του *Ταξιδιοῦ μου* σημειώνει και ο Εφταλιώτης σε επιστολή προς τη μητέρα του, αναφέροντας το ἔργο αὐτὸ ἀνάμεσα σε ἄλλα βιβλία που εἶχε αποστείλει στην ἀδερφή του: «Τῆς στέλνω σήμερα ἓνα καινούργιο μπακέτο βιβλία, τὸ περίφημο Βαγγέλιο τοῦ Πάλλη, τὸ περίφημο Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη διορθωμένο ἀπὸ μένα καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ψυχάρη, ἓνα ἐπιστημονικὸ βιβλίο ἐνὸς ὑψηλῆς τοῦ Πανεπιστημίου γιὰ τὴ “Ματιά” καὶ τέλος ἓνα βιβλίο ποὺ διδάσκει πῶς πρέπει νὰ κατασκευάζουμε τὸ κρασί. Ὅλα αὐτὰ Ῥωμαϊκά γραμμένα γιὰ νὰ καταλαβαίνει ὁ κόσμος» (Εφταλιώτης, 1973: 426).

Η συνεργασία των δύο δημοτικιστῶν γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ *Ταξιδιοῦ μου*, βέβαια, δὲν ἀποτελεῖ ἓνα μεμονωμένο γεγονός. Στηρίζεται σὲ μιὰ σχέση ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης καὶ προσωπικῆς φιλίας· ἐπιπλέον, στὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Εφταλιώτη τῆς τομῆς που ἐπέφερε ὁ Ψυχάρης μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τὸ 1888,⁸ ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ψυχάρη τῆς καλῆς γνώσης τῶν ρωμαϊκῶν που εἶχε, ὁ ὁποῖος «στάθηκε ὁ πρῶτος μαθητὴς μου, ἐννοεῖται κι ὁ πρῶτος δάσκαλός μου» (Ψυχάρης, 1906: 130). Αὐτὴ ἡ σχέση ἀνάγλυφα ἀναδύεται στὸ κείμενο τοῦ Ψυχάρη

⁸ «Τὸ διαβάσαμε [ενν. καὶ τὸν Α. Πάλλη] μονορούφι τὸ ἔργο. Ἡ ἀλλαγὴ ἦρθε ἀμέσως μονάχη τῆς. Ἀνακάλυψα ἄξαφνα πῶς μποροῦσα νὰ γράφω ὅ,τι θέλω στὴ μητρικὴ τὴ γλώσσα [...].» (Εφταλιώτης, 1910: 1).

«De Mytilène en Bretagne» (Psichari, 1930: 564-580)⁹ και τεκμηριώνεται αρχειακά κατεξοχήν μέσα από την αλληλογραφία τους· μια μακρά και πυκνή αλληλογραφία, που παρά τις διακυμάνσεις της, διαρκεί πάνω από τριάντα χρόνια (1890-1923, έτος θανάτου του Εφταλιώτη), καλύπτοντας μια μεγάλη ποικιλία θεμάτων, σχετιζόμενων με τον γλωσσικό αγώνα, το συγγραφικό τους έργο αλλά και την προσωπική τους ζωή. Οι προσφωνήσεις και το ύφος απεύθυνσης σε αυτές αποτελούν τους καλύτερους μάρτυρες της φιλικής επικοινωνίας τους.¹⁰ Δημοσίως, η σχέση και η συμπόρευση στο δημοτικιστικό κίνημα επισφραγίζεται και με τις συχνές αλληλο-αναφορές στα έργα τους, επανειλημμένες για παράδειγμα είναι οι μνείες του Ψυχάρη για τον Εφταλιώτη στα *Ρόδα και Μήλα*, αλλά και με τις αλληλο-αφιερώσεις που πραγματοποιούν. Έτσι, λίγα χρόνια πριν τη συνεργασία για τη β' έκδοση του *Ταξιδιού μου*, το 1901, ο Ψυχάρης αφιερώνει «Του Αργύρη μου του Εφταλιώτη» το έργο του *Για το Ρωμαίικο Θέατρο* και την ίδια χρονιά ο Εφταλιώτης του Ψυχάρη την *Ιστορία της Ρωμοσύνης*, σημειώνοντας στο «Αφιέρωμα» που προτάσσεται του κειμένου (Εφταλιώτης, 1901: 4-5):

Θέλω νά σοῦ τὴν ἀφιερῶσω αὐτὴ τὴν Ἱστορία. [...] Ἕνας λόγος, ποῦ σοῦ ἀξίζει [...], γιατί μᾶς πέταξες τὴν μπόμπα τῆς Ἀλήθειας στὴ μέση. Ξέσπασε, ἀνάλαμψε, διασκορπίστηκε, χτύπησε, τσάκισε, χάλασε. [...] Ὁ ἄλλος ὁ λόγος εἶναι ποῦ δίχως τὴ δική σου τὴν παρακίνηση σὰν πρωτοβγῆκα στ' ἀτέλειωτο αὐτὸ μονοπάτι, καὶ μ' ἔπιασε ἴλιγγας τηρῶντας ὀμπρὸς μου ἀνήφορο μὲ θεόρατους γκρεμοὺς καὶ μὲ βαθιὲς καταβόθρες, δίχως τὰ θαρρετικά σου τὰ λόγια δὲ θᾶψανα μήτε ὡς τὸν πρῶτον αὐτὸ σταθμὸ.

3. Ανάλυση κειμενικών δεδομένων: Διάλογος Ψυχάρη – Εφταλιώτη

Προκειμένου να αποτυπωθεί η δυναμική συνεργασία του Ψυχάρη με τον Εφταλιώτη ως προς την τυποποίηση της δημοτικής, επιλέξαμε να αναλύσουμε το σύνολο των αλληλεπιδράσεών τους σε ένα κεφάλαιο του *Ταξιδιού μου*, συγκεκριμένα στο ομώνυμο Γ' Κεφάλαιο («Ταξίδι») του βιβλίου. Για την ευχερέστερη παρουσίαση των δεδομένων, στους τρίστηλους πίνακες που ακολουθούν δίνονται, σημειωμένες με έντονα μαύρα στοιχεία, οι γλωσσικές επιλογές στο κείμενο της α' και της β' έκδοσης (1η και 3η στήλη αντίστοιχα). Στη μεσαία στήλη παρατίθεται μεταγραμμένη η επί του περιθωρίου συζήτηση Ψυχάρη (Ψ) και Εφταλιώτη (Ε) στο υπό μελέτη τεκμήριο («ΨΥΧ 32723»), όπου με πλάγια στοιχεία σημειώνουμε το γλωσσικό υλικό της έκδοσης και με ὀρθια στοιχεία τον μεταξύ τους διάλογο. Όταν υπάρχουν συμπληρωματικές πληροφορίες σε άλλα τεκμήρια σχετικά με ορισμένες γλωσσικές επιλογές του Ψ συζητώνται κατά περίπτωση.

Μια πρώτη κατηγορία γλωσσικών αλλαγών από την α' στη β' έκδοση του έργου αφορά ζητήματα γλωσσικής έκφρασης/διατύπωσης. Έτσι, στο (1) ο Ψ νιώθει την ανάγκη να προσθέσει τον επιρρηματικό προσδιορισμό *λαμπρά* στη φράση «περνούσε ο καιρός», και σε ένα δεύτερο χρόνο τη ρηματική φράση *Δε ζαλιστήκαμε διόλου*. Η δεύτερη αυτή φραστική προσθήκη αν και κρίνεται περιττή από τον Ε, θα τυπωθεί στην έκδοση του 1905.

⁹ Το κείμενο αναφέρεται στην επίσκεψη του Αργύρη Εφταλιώτη στο εξοχικό των Renan στη Βρετάνη και πρωτοδημοσιεύτηκε το 1902. Για τη σχέση των δύο δημοτικιστών, τις επιρροές τους αλλά και την επίσκεψη αυτή, βλ. και Γαζή (2020: 27-121).

¹⁰ Βλ. σχετικά Βλασσοπούλου & Μαθιουδάκης (2021: 194).

1. *περνοῦσε μὲ τὶς
κουβέντες ὁ καιρός.* → **Ψ:** *περνοῦσε {λαμπρὰ}
μὲ τὶς κουβέντες ὁ
καιρός.* → *περνοῦσε λαμπρὰ μὲ
τὶς κουβέντες ὁ
καιρός. Δὲ
ζαλιστήκαμε
διόλου.*
Ψ: *περνοῦσε μὲ τὶς
κουβέντες ὁ καιρός.
{Δὲ ζαλιστήκαμε
διόλου}.* Τὸ πρόστεσα
E: Μὰ σὰν περιττό.

Αρκετές γλωσσικές αλλαγές που απασχολούν τους δύο συνομιλητές αφορούν στην επιλογή λεξιλογικού στοιχείου (2-5). Άλλοτε εκκινούν από αμφιβολία του ίδιου του Ψ ως προς την ορθότητα της επιλογής του στην α' έκδοση, άλλοτε πάλι τίθενται με πρωτοβουλία του E, που λειτουργεί, θα μπορούσαμε να πούμε, ως κριτικός αναγνώστης.

2. *Πήραμε ἓνα ζουμί* → **E:** *ἤπιαμε* → *Ἦπιαμε ἓνα ζουμί*
3. *ἐφτὰ καὶ τέταρτο
σωστὰ **κούνησε** τὸ
τραῖνο.* → **Ψ:** *σωστό; ἢ κινήθηκε;
Μὰ τότες δὲ θὰ τῶλεγα
θαῖρῶ, καλὸ τὸ
κούνησε.* → *ἐφτὰ καὶ τέταρτο
σωστὰ **ξεκίνησε** τὸ
τραῖνο.*
E: *Ξεκίνησε εἶναι ἢ
κυριολεξία.*
4. *δῶσαμε τὰ μπαοῦλα
στὰ **φορτώματα*** → **E:** *Δὲν τὴν ξέρω αὐτὴ
τὴ λέξη.* → *δῶσαμε τὰ μπαοῦλλα
στὰ **μπαγάλια***
Ψ: *εἶναι τὰ μπαγάλια
bagages, καὶ δὲν
τολμοῦσα τότες νὰ τὸ
βάλω.*
E: *Τόλμησε τώρα
«Δῶσαμε τὰ μπαοῦλα
στὰ μπαγάλια». Ἄν τὰ
λένε μπαγάλια πάει
καλά. Ἐγὼ δὲν τὰ ξέρω
αὐτά, γιατί στὸν καιρὸ
μου δὲν εἶχε τέτοια.*
Ψ: *λοιπὸν ἔβαλα
δῶσαμε τὰ μπαοῦλλα
στὰ μπαγάλια (ἢ μὲ τὰ
μπ.;)*
5. *Εἴταν καὶ πέντε
σολδιά παραπάνω
γιὰ τὸ **γκαρσόνι**.* → **Ψ:** *ἀφτὸ ἐδῶ δὲν κάνει!
Ξεκλέψαμε;* → *Δῶσαμε καὶ πέντε
σολδιά **μπαξίσι** στὸ
γκαρσόνι.*
E: *Μὰ γιατί ὄχι
Δῶσαμε;*
Ψ: *Pourboire πῶς θὰ τὸ
πῆς; Ἔτσι βρεθήκανε*

και πέντε σολδιά

χάρισμα για τὸ

γκαρσόνι.

E: κοπέλλι

Ψ: ὄχι τὸ λένε και τὸ

γράψανε ἀπὸ τότες

E: Καλά, στὴν Ἀθήνα
ἴσως.

Ενδεικτική της πρώτης περίπτωσης, είναι η επιλογή της λέξης *κούνησε* για την αναχώρηση του τρένου (3) που προβληματίζει εμφανώς τον Ψ. Ούτε όμως η εναλλακτική που του έρχεται στον νου (*κινήθηκε*) τον ικανοποιεί – αντίθετα, η λέξη *ξεκίνησε* που του υποδεικνύει ο Ε ως την πλέον ενδεδειγμένη («*ξεκίνησε* είναι η κυριολεξία») υιοθετείται στη β' έκδοση. Αντίστοιχα, στο (5) η χρήση του *είταν* για την αναφορά στο *routboire* δεν θεωρείται δόκιμη από τον Ψ. Στην εναλλακτική του πρόταση να χρησιμοποιήσει το *ξεκλέψαμε* ο Ε αντιτείνει ως πιο προφανή και αναμενόμενη (όπως υποδηλώνει η αντίθεση που εκφράζεται με το «Μα γιατί όχι...») τη χρήση του *δώσαμε*, η οποία και τελικά επιλέγεται στη β' έκδοση. Στο ίδιο απόσπασμα ο Ψ ζητά τη γνώμη του Ε και για το πώς να αποδώσει τη γαλλική λέξη *routboire*, καθώς δεν φαίνεται ικανοποιημένος από την αρχική του επιλογή «πέντε σολδιά *παραπάνω*». Τη λέξη που ο ίδιος προκρίνει στο τεκμήριο «ΨΥΧ 32723» (*χάρισμα*) δεν την επιλέγει τελικά, μιας και στη β' έκδοση εμφανίζεται η τουρκικής προέλευσης λέξη *μπαζίσι* (που δεν απαντά στο τεκμήριο «ΨΥΧ 32723» ούτε στη μεταξύ τους αλληλογραφία). Διαφορετική άποψη έχουν οι δυο συνομιλητές σχετικά με τη λέξη *γκαρσόνι*. Ο Ε δείχνει να προτιμά αντ' αυτής τη λέξη *κοπέλλι*, πιθανότατα διαλεκτική στα τέλη του 19ου αιώνα (και λαϊκότροπη σήμερα), με τον Ψ να επιμένει στη λέξη *γκαρσόνι* επιχειρηματολογώντας ότι πρόκειται για λέξη που χρησιμοποιείται τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο, και τον Ε να κάνει την παραχώρηση ότι αυτό μπορεί όντως να συμβαίνει στην Αθήνα.

Κατά ανάλογο τρόπο, και με δική του πρωτοβουλία, ο Ε στο (2) αντιπροτείνει στη θέση του «*Πήραμε ένα ζουμί*» τη χρήση του *ήπιαμε*, η οποία και προκρίνεται από τον Ψ στη β' έκδοση. Την προσοχή του Ε ελκύει και η λέξη *φορτώματα* (4), την οποία δηλώνει ότι δεν (ανα)γνωρίζει. Στην εξήγηση του Ψ ότι τη χρησιμοποιεί για να αποδώσει τη γαλλική λέξη *bagages*, ο Ε τον ενθαρρύνει να μη διστάσει να βάλει τη λέξη *μπαγάλια* (που αναφέρει ο Ψ) εφόσον η λέξη αυτή είναι σε χρήση, κι ας μην τη γνωρίζει ο ίδιος. Όταν ο Ψ διατυπώνει προβληματισμό για το πώς είναι συντακτικά ορθότερη η χρήση της έκφρασης «[*δώσαμε τα μπαούλα*] {*στα μπαγάλια*} ή {*με τα μπαγάλια*}», καθώς δεν λαμβάνει απάντηση από τον Ε, διατηρεί την πρώτη διατύπωση.

Σε αρκετά από τα λεξιλογικά στοιχεία που αναλύθηκαν είναι εμφανής η υποστρωματική επίδραση της γαλλικής στα γραικικά/ρωμαίικα¹¹ που επιχειρεί να γράψει ο Ψ. Ο συγγραφέας φαίνεται να έχει επίγνωση του γεγονότος ότι ορισμένες γλωσσικές επιλογές του μπορεί να είναι αποτέλεσμα παρεμβολής [interference] από τη γαλλική, τη γλώσσα δηλαδή που επέχει θέση πρώτης γλώσσας για τον ίδιο. Το ίδιο συμβαίνει και σε κάποιες περιπτώσεις σύνταξης. Όπως γίνεται φανερό στο (6), ο Ψ αναρωτιέται εάν η αρχική διατύπωση που είχε επιλέξει «*Τότες είναι πού μπήκαμε...*» συνιστά «γαλλικισμό», γαλλισμό θα λέγαμε σήμερα, ή εάν είναι προτιμότερο να

¹¹ Για τη συστηματική αντικατάσταση της λέξης *Γραικός* και των παραγώγων της από τον όρο *Ρωμικός* στη β' έκδοση του *Ταξιδιού μου*, βλ. Βλασσοπούλου & Μαθιουδάκης (2021: 196) και Βλασσοπούλου & Καραντζόλα (2023: 114-115).

χρησιμοποιήσει απλή συντακτική δομή, χωρίς το βοηθητικό *είναι*. Ο Ε θα συμφωνήσει με τη δεύτερη εναλλακτική, υποδεικνύοντας ωστόσο αλλαγή της σειράς των όρων: *Μπήκαμε τότες* (vs *Τότες μπήκαμε*), διατύπωση που θα τυπωθεί στη β' έκδοση, με την προσθήκη επιπλέον του προσδιορισμού *πια*. Στο (7), που ακολουθεί, ο Ψ προσθέτει το οριστικό άρθρο στη φράση «ήρθε *πια* κ' η» (vs «*κι* ώρα») που δεν είχε συμπεριλάβει στην α' έκδοση (και το οποίο υπάρχει και στην αντίστοιχη γαλλική έκφραση) πιθανόν λόγω συμποροφάρας στο πλαίσιο της φωνολογικής λέξης (*κι ή*) – στην γ' έκδοση θα αφαιρέσει εντελώς το συνδετικό («ήρθε *πια ή* ώρα»).

6. *Τότες είναι ποῦ μπήκαμε ...* → Ψ: Γαλλικισμός; Νὰ τὰφήσω ἢ νὰ πῶ τότες μπήκαμε. → *Μπήκαμε τότες πια ...*
 Ε: *Μπήκαμε τότες*
 (1) (2)
7. *ἤρθε πια κι ὥρα* → Ψ: *πια κ' {ή} ὥρα;* → *ἤρθε πια κ' ἡ ὥρα*
 Ε: ναι.

Στο τυπολογικό επίπεδο (μορφολογικό, μορφοφωνολογικό) ο Ψ επιδεικνύει μεγαλύτερη σιγουριά ως προς το είδος των αλλαγών που πρέπει να γίνουν σε σχέση με την α' έκδοση. Έτσι, αναφορικά με το κλιτικό επίθημα στον μήνα *Γιουλ-* (8), μετακινείται στη χρήση του πιο νεωτερικού τύπου *-η* (αναλογικά με τα α' κλιτα) έναντι του *-ιο* (β' κλιτο) που είχε επιλέξει στην α' έκδοση. Παρά το γεγονός ότι ο Ε σαφώς δηλώνει ότι προτιμά τον τύπο ως είχε, ο Ψ προχωρά στην αλλαγή.

8. *Γιούλιο* → Ψ: ἢ *Γιούλη*; → *Γιούλη*
 Ε: προτιμῶ τὸ *Γιούλιο*, ἀφοῦ δὲ λὲς *Θεριστή*.

Διαβάζοντας τις «Διάφορες σημειώσεις» που συμπληρώνουν την έκδοση του 1905 προκύπτει ότι ο κύριος λόγος που οδήγησε τον Ψ στην αλλαγή αυτή είναι ο σχηματισμός πολλών άλλων μηνών σε *-ης* κατά τα α' κλιτα, η ύπαρξη δηλαδή μιας «κανονικότητας»¹² στη γλώσσα. Παράλληλα, στο ίδιο σχόλιο (Ψυχάρης, 1905: 249) ο Ψ δίνει υφολογικού τύπου εξηγήσεις για τη μη επιλογή του λαϊκότροπου *Αλωνάρης* (στην εναλλακτική λαϊκότροπη ονομασία του Ιουλίου *Θεριστής* είχε αναφερθεί ο Ε στο τεκμήριο):

Γιούλιο τὸ εἶχα στὴν α' ἔκδ. Πιὸ σωστὸ μοῦ φάνηκε νὰ τὸ πῶ *Γιούλη*, ἀφοῦ ἔχουμε *Γεννάρη*, *Φλεβάρη*, *Μάρτη*, *Μάη* κτλ. Δὲν ἔβαλα ὅμως *Αλωνάρη*, ὅπως θὰ τῷβαζα σήμερις, γιατί στὸ μικρό μου ἀπὸ κεφάλαιο περγελῶ κάπως ἐκεινοὺς ποὺ μᾶς τὰ ψιλολογοῦνε τὰ καθέκαστα τοῦ ταξιδιοῦ τους κ' οἱ τέτοιοι *Αλωνάρη* δὲν καταδέχονται.

¹² Ο Ψυχάρης εκκινεί από τη θέση ότι όλες οι γλώσσες, και η ομιλουμένη της εποχής του, διέπονται από 'κανόνες' και 'νόμους', όροι που εμφανίζονται 11 και 34 φορές αντίστοιχα στο *Ταξίδι μου*, βλ. Βλασσοπούλου & Καραντζόλα (2023: 123).

Μορφοφωνολογικού τύπου είναι οι δύο από τις σημαντικότερες αλλαγές που συστηματικά επιχειρεί ο Ψ από την α' στη β' έκδοση του έργου του. Η πρώτη αφορά τον χαρακτήρα -ζ- στο συνοπτικό θέμα (π.χ. *ζήτηξα*, (να) *ζητήσω*), χαρακτηριστικό της κωνσταντινουπολίτικης γλωσσικής ποικιλίας (Mackridge, 1988: 42). Με αφορμή τον τύπο *φτάξαμε* (9) στην τελευταία γραμμή της τρίτης παραγράφου (1888: 15), ο Ψ επανεξετάζει την αρχική του επιλογή να διατηρήσει στον λόγο του το διαλεκτικό αυτό χαρακτηριστικό· με την απόσταση του χρόνου το διορθώνει σε *φτάσαμε*, διόρθωση που επιδοκιμάζει ο Ε.¹³ Ανάλογη διόρθωση είχε επιχειρήσει και στο προηγούμενο κεφάλαιο του βιβλίου (Ψυχάρης, 1888: 14): έχοντας σχολιάσει ως «χοντρό» τον τύπο *ζητήσω* ([10]) σημειώνει την πρόθεσή του να το αλλάξει σε *ζητήσω*. Με τη διόρθωση συμφωνεί ο Ε, για να προτείνει όμως ο Ψ ευθύς αμέσως την εναλλακτική διατύπωση «θα σου»¹⁴ *γυρέψω*», την οποία επιδοκιμάζει ο Ε και είναι αυτή που τελικά τυπώνεται στη β' έκδοση.

9. <i>φτάξαμε στή
Μαρσίλια.</i>	→ Ψ: Έτσι έλεγα τότες.
"Η να τ'άλλάξω
<i>φτάσαμε</i>
Ε: [υπογραμμίζοντας
το «φτάσαμε»] ναι	→ <i>φτάσαμε στή
Μαρσίλια.</i>
[10.] <i>Μια χάρη μόνο θα
σέ ζητήσω</i>	→ Ψ: χοντρό. Να βάλω
<i>ζητήσω</i>
Ε: πολὺ καλλίτερο -σω
Ψ: Θα σου γυρέψω σ'άν
πιὸ ρωμαϊκό.
Ε: ναί, καλλίτερα
<i>γυρέψω</i>	→ <i>Μια χάρη μόνο θα
σου γυρέψω</i>

Από απαντητική επιστολή του Ε προς τον Ψ στις 27 Ιουλίου 1905 συνάγεται ότι το ζήτημα του -ζ- απασχόλησε τους δύο συνομιλητές και στη μεταξύ τους αλληλογραφία. Παρόλο που ο Ε συναινεί ότι δεν υπάρχει πρόβλημα στο να επιλέξει πλέον ο Ψ την κατάληξη με χαρακτήρα -σ- αφού είναι καθαυτό «ρωμαϊκή», εν χρήσει μεταξύ άλλων και στον γενέθλιο τόπο του τη Λέσβο, δηλώνει ανοικτά και απροκάλυπτα την αισθητική/υφολογική του προτίμηση («πιώτερη ζωή μέσα της», «πιο αρχιδάτο») στην κατάληξη με -ζ- (Καρατζάς & Καψωμένος, 1988: 659, επιστ. 639):

Έφτειαξα, σπούδαξα, ρώτηξα. Έμένα μου φαίνεται πῶς ἡ κατάληξη -ζα, ἔχει πιώτερη ζωή μέσα της. Να δῆς ὅμως ποὺ στὸ νησί μας κατάληξη ζα δὲ θυμοῦμαι νᾶχη λὲν ἐκεῖ *ρώτησα, σπούδασα*. Να λοιπὸν ποὺ εἶναι καθάριο ρωμαϊκό τὸ -σα. Ξα λέγανε ὅσοι ἐρχόντανε ἀπὸ τὰ «ὄξω μέρη». [...] Έμένα μου φαίνεται τὸ ζα σὺν πιὸ ἀρχιδάτο.

¹³ Αντίστοιχα σημειώνει «να *φτάξουμε* στήν Πόλη» στην τέταρτη σειρά της πρώτης παραγράφου (1888: 16). Αν και δεν σχολιάζει τον τύπο «ἅμα *φτάξαμε*» στην πρώτη γραμμή της δεύτερης παραγράφου (1888: 15), τον διορθώνει και αυτόν στη β' έκδοση.

¹⁴ Στη συγκεκριμένη διόρθωση στο Β' Κεφάλαιο του βιβλίου καταγράφεται μία ακόμη από τις εκτεταμένες επιλογές απομάκρυνσης από το κείμενο διαλεκτικών χαρακτηριστικών της Κωνσταντινουπόλης και γενικότερα των βόρειων νεοελληνικών ιδιωμάτων που επιχειρεί ο Ψ από την α' στη β' έκδοση: η χρήση γενικής πτώσης για τα κλιτικά σε θέση έμμεσου αντικειμένου, σε αντιδιαστολή με την αρχική επιλογή χρήσης αιτιατικής. Έτσι το «θα σέ ζητήσω» διορθώνεται σε «θα σου ζητήσω/γυρέψω». Βλ. σχετικά Karantzola, Vlassopoulou & Sampanis (2023).

Η πιο εκτεταμένη αλλαγή στην οποία προχωρεί ο Ψ από την α' στη β' έκδοση του *Ταξιδιού μου* είναι αναμφίβολα η συστηματική προσθήκη μετακαταληκτικού -ε μετά το τελικό -ν, όπως στα *έφεραν* και *είταν*, στο κεφάλαιο που εξετάζουμε, που διορθώνονται σε *φέρανε* και *είτανε*, αντίστοιχα. Αν και δεν γίνεται αντικείμενο συζήτησης στις σελίδες του τεκμηρίου που εξετάζουμε, γίνεται φανερό στον Πρόλογο της έκδοσης του 1905, ότι ο Ψ αναγνωρίζει τη συγκεκριμένη αλλαγή ως τη σημαντικότερη από αυτές που επιχείρησε στο επίπεδο του τυπικού, στο σύνολο δηλαδή των κανόνων της δημοτικής που γράφει (Ψυχάρης, 1905: 10):

Λ.χ. έβαλα παντού τελικό ε στη ρηματική την κατάληξη, ενώ πρώτα έβαζα μόνο ν, και σκοτωνόμουνε ὡςπου νάρχισι με κανένα π τ κ ή ακόλουθη λέξη. Αφού ἐγὼ σκοτωνόμουνε, πῶς νὰ μὴ δυσκολεφτοῦνε οἱ ἄλλοι; Πιὸ σωστὸ νὰ τάποφασίσουμε, μιά και καλή, πῶς ἔχουν κτλ. πιά δὲ γράφουμε και θὰ τὸ γράφουμε πάντα ἔχουνε κτλ., γιατί τὸ ν ἄφτὸ, ἂν τάφήσουμε, εἶναι ἄξιο, γιὰ λόγους ποὺ ἄλλοι τοὺς εἶπα, νὰ μᾶς φέρη σὲ μελέαδες μεγάλους, νὰ μᾶς χαλάση και τὴ γλώσσα.

Μοῦ κόστισε πολὺ νὰ τᾱλλάξω, ἐπειδὴ τὸ *Ταξίδι* δὲν ἤθελα νὰ τᾱγγίξω, σὰν εἶδος ντοκουμέντο ποὺ εἶναι. Εἶχα τότες και τὴ συνήθεια νὰ τελειώνω με παροξύτονα τὶς περισσότερες φρασσοῦλες. Τὸ ἔχουνε και τὰ τέτοια μοῦ καταστρέφανε τὸ ρυθμὸ μου. Τί νὰ γίνη; Συλλογίστηκα τὰ παιδιὰ, τὴ γραμματικὴ, τὸν κανόνα, τὴν ἐφοκλία, και τᾱλλάξα. Εἶναι ἡ πιὸ σημαντικὴ μου ἀλλαγή, τουλάχιστο στοὺς τύπους.

Στην *Απολογία*¹⁵ ο Ψ εξηγεί ότι η κανονικοποίηση αυτή υπαγορεύεται, κατά κύριο λόγο, από παιδαγωγικούς λόγους, καθώς η κατά περίπτωση προσθήκη μετακαταληκτικού -ε, ανάλογα με το σύμφωνο που ακολουθεί, δυσχεραίνει την εκμάθησή της στο πλαίσιο του σχολείου. Παρά τη γενικά εκφρασμένη άποψη του (λογοτέχνη) Ψ ότι η ύπαρξη διπλοτυπιών (όπως λ.χ. *τίποτις*, *τίποτα*) είναι αποδεκτή για υφολογικούς λόγους, η παρούσα είναι μία από τις λιγοστές περιπτώσεις όπου κρίνει ότι χρειάζεται «νὰ ὁμαλώνουμε ὅσο μπορούμε τὴ γραμματικὴ μας, γιὰ νὰ τὴ μαθαίνουνε τὰ παιδιὰ ἐφοκολώτερα στὸ σκολειό» (Ψυχάρης, 1906: 152-153).

Εἶναι τόσο γενικευμένη η συγκεκριμένη αλλαγή από την α' στη β' έκδοση του έργου που θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ωθεί τον Ψ μέχρι και σε λεξιλογικές/συντακτικές αλλαγές, όπως στην περίπτωση όπου αντικαθιστά το «{μᾶς ἔδωσαν} τὴν ἀπόδειξη» με το «*πήραμε* τὴν ἀπόδειξη».¹⁶

4. Ανάλυση δεδομένων: Αλλαγές Ψυχάρη

Εκτός από τις γλωσσικές επιλογές που αποτελούν αντικείμενο ανταλλαγής απόψεων μεταξύ Ψ και Ε, ο συγγραφέας του *Ταξιδιού* προχωρά σε ορισμένες ακόμη διορθώσεις που δεν αποτελούν αντικείμενο συζήτησης μεταξύ τους στο τεκμ. «ΨΥΧ 32723». Έτσι, διορθώνει το τονικό σημάδι από περισπωμένη σε οξεία (*Γιούλιο μῆνα* → *Μήνα Γιούλη*, *μῆνα* → *μήνα*), προσθέτει διπλό σύμφωνο (*μπαοῦλα* → *μπαοῦλλα*, βλ. και (4)), μετατρέπει συνίζημένο τύπο σε ασυνίζητο (*γνωριμῆς* → *γνωριμίς*), αφαιρεί συνδετικό

¹⁵ Την αλλαγή αυτή έχει προαναγγείλει με επιστολή του στον Ε στις 7 Απριλίου 1905 (Καρατζάς & Καψωμένος, 1988: 554, επιστ. 495): «Ἀλλάξα γιὰ λόγους σπουδαίους ποῦ θὰ τοὺς δῆς στὴν *Απολογία* τὴ ρηματικὴ κατάληξη· ποῦθενὰ τελικὰ ν δὲν ἔχω... θαρρῶ πῶς πρέπει γιὰ τὰ παιδιὰ».

¹⁶ Αντίστοιχα, ο Mackridge (1988: 43) εντοπίζει διάφορες μορφολογικές αλλαγές σε παρελθοντικούς τύπους που υπαγορεύονται, σε σημαντικό βαθμό, από τη γενικευμένη χρήση μετακαταληκτικού -ε. Για παράδειγμα, τύποι όπως *κάθουμουν* και *καταγίνουσιν*, χαρακτηριστικοί της νοτιοανατολικής διαλεκτικής ομάδας, μην μπορώντας πλέον να σταθούν με τελικό -ν στη β' έκδοση αντικαταστάθηκαν από τους *καθόμουνε* και *καταγινόσουνε*.

(...για να μὴν τὴ χάσω → ...να μὴν τὴ χάσω) ἢ ἐπιλέγει ἀόριστο ἀντὶ οριστικοῦ ἀρθροῦ (στοῦ θειοῦ μου → σ' ἐνός θειοῦ μου).

Αναθεωρήσεις ὡς πρὸς τὶς γλωσσικὲς τοῦ ἐπιλογές, σε σαφῶς πιο περιορισμένη ἐκταση, θα κάνει ὁ Ψ καὶ ἀπὸ τὴ β' πρὸς τὴν γ' ἐκδοση, που θα πραγματοποιηθεῖ το 1926. Οἱ ἀλλαγές αὐτὴ τὴ φορά ἀφοροῦν κυρίως ὀρθογραφικὲς συμβάσεις, ὅπως στὶς καταλήξεις τῶν ουδετέρων *ζήμῖσιν* → *ἐξήμῖσι* (ὅπου καὶ πρόθεση τοῦ ἐ-), *βράδν* → *βράδι*, *δωδεκάμῖσιν* → *δωδεκάμῖσι*, καὶ, πιο ἀναπάντεχα, *πολὸν καλὴ ὄρεξη* → *πολὶ καλὴ ὄρεξη*· ἀλλαγὴ στὴ σειρά τῶν ὀρων, *ἦρθε πιά* → *πιά ἦρθε*· λεξιλογικὲς/ἐκφραστικὲς ἀλλαγές, ὅπως *σιδερόδρομο* → *τραῖνο*, *ἡ ὥρα* → *ώρα*, *ἀφτό!* → *ἀφτό, ποὺ εἶναι σημαντικό!*

5. Συμπεράσματα

Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ ἀπὸ δείγμα τῶν διεργασιῶν τυποποίησης τῆς δημοτικῆς, ἀνάμεσα σε δύο ηγετικὲς μορφές τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τὸν Ψυχάρη καὶ τὸν Ἀργύρη Εἰταλιώτη. Τὸ τεκμήριο «ΨΥΧ 32723» τῆς Μπενακείου Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ξετυλίγει τὴν ἴδια τὴ διαδικασία τῆς ἀναθεώρησης τοῦ *Ταξιδιοῦ μου* ἐνόψει τῆς ἐπανεκδόσεώς τοῦ το 1905. Ἀναδεικνύει συζητήσεις, ἀμφιβολίες, διαφωνίες καὶ ἀποδοχές που ἔχουν ἐγκιβωτιστεῖ ἐπὶ τοῦ περιθωρίου τοῦ τεκμηρίου, ἀποκαλύπτοντας τὴ συνεχὴ ζύμωση, τὴν κοπιώδη προσπάθεια καὶ τὴν ἀγωνία νὰ παραδοθεῖ γιὰ β' ἐκδοση ἓνα κείμενο μανιφέστο. Ἀν καὶ ἡ ἀλληλογραφία τόσο τοῦ Ψυχάρη ὅσο καὶ ἄλλων δημοτικιστῶν περιλαμβάνει ἀνταλλαγὴ σχολίων κατὰ τὴ διαδικασία τῆς συγγραφῆς ἐργῶν τους, στὸ Ἀρχεῖο Ψυχάρη δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἄλλο τεκμήριο που νὰ ἀποτυπώνει ἀντίστοιχης ἐκτασης καὶ συστηματικότητας συνεργασία σαν καὶ αὐτὴ που ἀνέπτυξαν γύρω ἀπὸ τὸ *Ταξίδι μου* οἱ δύο δημοτικιστές. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τεκμηρίου «ΨΥΧ 32723» εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ μας παρωθήσῃ νὰ ἐπανεξετάσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ ἀκρῶς δογματικοῦ, ἀκαμπτοῦ στὶς ἀπόψεις του, Ψυχάρη· νὰ ἐπανατοποθετηθούμε ἀπέναντι σε αὐτὴ τὴ θέση, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο –ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα– που ὁ ρόλος τοῦ ἦταν ἀκόμη κυρίαρχος στους γλωσσικοὺς ἀγῶνες. Ὁ δυναμικὸς διάλογος που σώζεται στὶς σελίδες τοῦ τεκμηρίου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναμεταξύ τους ἀλληλογραφία, καὶ ὁ ὁποῖος ἀπηχεῖται σε κειμενικὲς καὶ περικειμενικὲς πληροφορίες σε ἐργα τοῦ ἴδιου τοῦ Ψυχάρη, φανερώνει ὅτι οἱ διορθώσεις τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ *Ταξιδιοῦ μου* σε μεγάλο βαθμὸ εἶναι καρπὸς συνεργασίας, που ἀποβλέπει τόσο στὴ γλωσσικὴ ὅσο καὶ στὴν υφολογικὴ ἀριότητα τοῦ κειμένου, ἀφοῦ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο εἶναι ὑπὸ διαμόρφωση.

Ἀπὸ τὴν εξέταση τοῦ κεφαλαίου, στὸ ὁποῖο ἐστίασε ἡ παρούσα μελέτη προκύπτει ὅτι ὁ Ψυχάρης ἐμπιστεύεται τὴν καλὴ γνώση τῶν ρωμαϊκῶν καὶ τὴ λογοτεχνικὴ ποιότητα τοῦ Εἰταλιώτη. Ἀναγνωρίζοντας τὴ σχετικὴ δική του υστέρηση σε αὐτὰ καὶ τὸν κίνδυνο παρείσφρησης γαλλισμῶν στὰ γραικὰ/ρωμαϊκά του, ἐμπιστεύεται τὶς λεξιλογικὲς-ἐκφραστικὲς ἐπιλογές τοῦ συνομιλητῆ του καὶ τὶς υιοθετεῖ σε μεγάλο βαθμὸ στὴ β' ἐκδοση. Ἀντίστροφα, ἔχοντας ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὴ δική του ἐπιστημονικὴ γλωσσολογικὴ συγκρότηση, προκρίνει τὶς δικές του ἀπόψεις σε συγκεκριμένους γλωσσικὲς ἀλλαγές στὸ γραμματικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ συνόλου τῶν διορθώσεων καὶ τῶν ἀναθεωρήσεων στὶς τρεῖς ἐκδόσεις (ἀπὸ α' σε β' καὶ ἀπὸ β' σε γ' ἐκδοση) τοῦ *Ταξιδιοῦ μου* θα προσφέρει μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς δυναμικῆς διαδικασίας τυποποίησης τῆς δημοτικῆς στὸ ἐμβληματικὸ ἐργὸ τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος. Ἡ συνεξέταση λογοτεχνικῶν κειμένων, ἀρχεακῶν τεκμηρίων, ψηφιακοῦ υλικοῦ, ὅπως ἐπιχειρήθηκε καὶ

σχεδιάζουμε να αναπτύξουμε περαιτέρω, θεωρούμε ότι διανοίγει μια γόνιμη κατεύθυνση διεπιστημονικής έρευνας στο πλαίσιο των ανθρωπιστικών σπουδών.

Βιβλιογραφία

- Βλασσοπούλου Μαρία (επιμ.), *Ψυχάρης, Αντάρτης (από τη ζωή μου)*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2015.
- Βλασσοπούλου Μαρία, «Ελληνογαλλικά αποτυπώματα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων: Ο Ψυχάρης, Ρωμιός και Γάλλος, στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη», στο *Πρακτικά ελληνογαλλικής ημερίδας Γαλλία-Ελλάδα 1915-1995, αρχεία-ιστορία-μνήμη*, Αθήνα: Γενικά Αρχεία του Κράτους, (βλ. στο https://www.academia.edu/40245160/Ελληνογαλλικά_Αποτυπώματα_στη_Βιβλιοθήκη_της_Βουλής_των_Ελλήνων_Ο_Ψυχάρης_Ρωμιός_και_Γάλλος_στη_Μπενάκειο_Βιβλιοθήκη [Τελευταία πρόσβαση: 15/1/2024]), υπό έκδ. (α).
- Βλασσοπούλου Μαρία (επιμ.), *Ψυχάρη «Λόγος για τα εγκαίνια της Βιβλιοθήκης μου»*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής, υπό έκδ. (β).
- Βλασσοπούλου Μαρία & Καραντζόλα Ελένη, «“Θα διήτε που μια μέρα θα καταντήση ντροπή να γράφουμε την καθαρέβουσα”: κεντρικά γλωσσικά ζητήματα στο ψυχαρικό *Ταξίδι*», *Estudios Neogriegos. Revista de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos* 22 (2023), 2023: 107-130.
- Βλασσοπούλου Μαρία & Μαθιουδάκης Νίκος, «*Το Ταξίδι μου του Ψυχάρη*: γλωσσικές σημειώσεις επί του περιθωρίου», στο Θεόδωρος Μαρκόπουλος, Χρήστος Βλάχος, Α. Αρχάκης, Δημήτρης Παπαζαχαρίου, Γι'ωργος Ι. Ξυδόπουλος & Άννα Ρούσσου (επιμ.), *Πρακτικά του 14ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας (ΔΓΕΓ14)*. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2021: 190-199.
- Γαζή Έφη, *Άγνωστη χώρα*. Αθήνα: Πόλις, 2020.
- Εφταλιώτης Αργύρης, *Ιστορία της Ρωμιοσύνης*. Αθήνα: Τυπογραφείο της Εστίας, 1901.
- Εφταλιώτης Αργύρης, «Η ζωή μου», *Ο Νουμάς*, αρ. 374 (10/1/1910), 1910: 1.
- Εφταλιώτης Αργύρης, *Άπαντα*, τόμ. Γ', επιμ. Γ. Βαλέτας. Αθήνα: Πηγή, 1973.
- Karantzola Eleni, Vlassopoulou Maria & Sampanis Konstantinos. “«Σε καμαρώνω για τα ρωμαίικα που γράφεις» (= I am proud of you for the vernacular Greek you write): Language choices in the mail correspondence of Jean Psichari”. Ανακοίνωση στο 12th HiSoN conference “Language histories from above and from below”. Brussels: 31 May – 2 June 2023.
- Καρατζάς Σταμάτης Κ. & Καψωμένος Ερατοσθένης Γ. (επιμ.), *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών: Ι. Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία, 716 γράμματα (1890-1923)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1988.
- Κριαράς Εμμανουήλ, «Ψυχάρης – Πάλλης – Εφταλιώτης. Αγώνες και φιλία: διαφωνίες και συγκρούσεις», στο *Ανιχνεύσεις. Γλωσσικά και φιλολογικά μελετήματα. Συμβολή στο χρονολόγιο του δημοτικισμού*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη – ΑΠΘ, 2004: 54-70.
- Psichari Jean, « De Mytilène en Bretagne ». *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature hellénique 1884-1928*. Paris: Les Belles Lettres, 1930: 564-580.
- Ψυχάρης Γιάννης, *Το Ταξίδι μου*, Α' έκδοση. Αθήνα: Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1888.
- Ψυχάρης Γιάννης, *Για το Ρωμαϊκό Θέατρο*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1901.
- Ψυχάρης Γιάννης, *Το Ταξίδι μου*, Β' έκδοση. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1905.

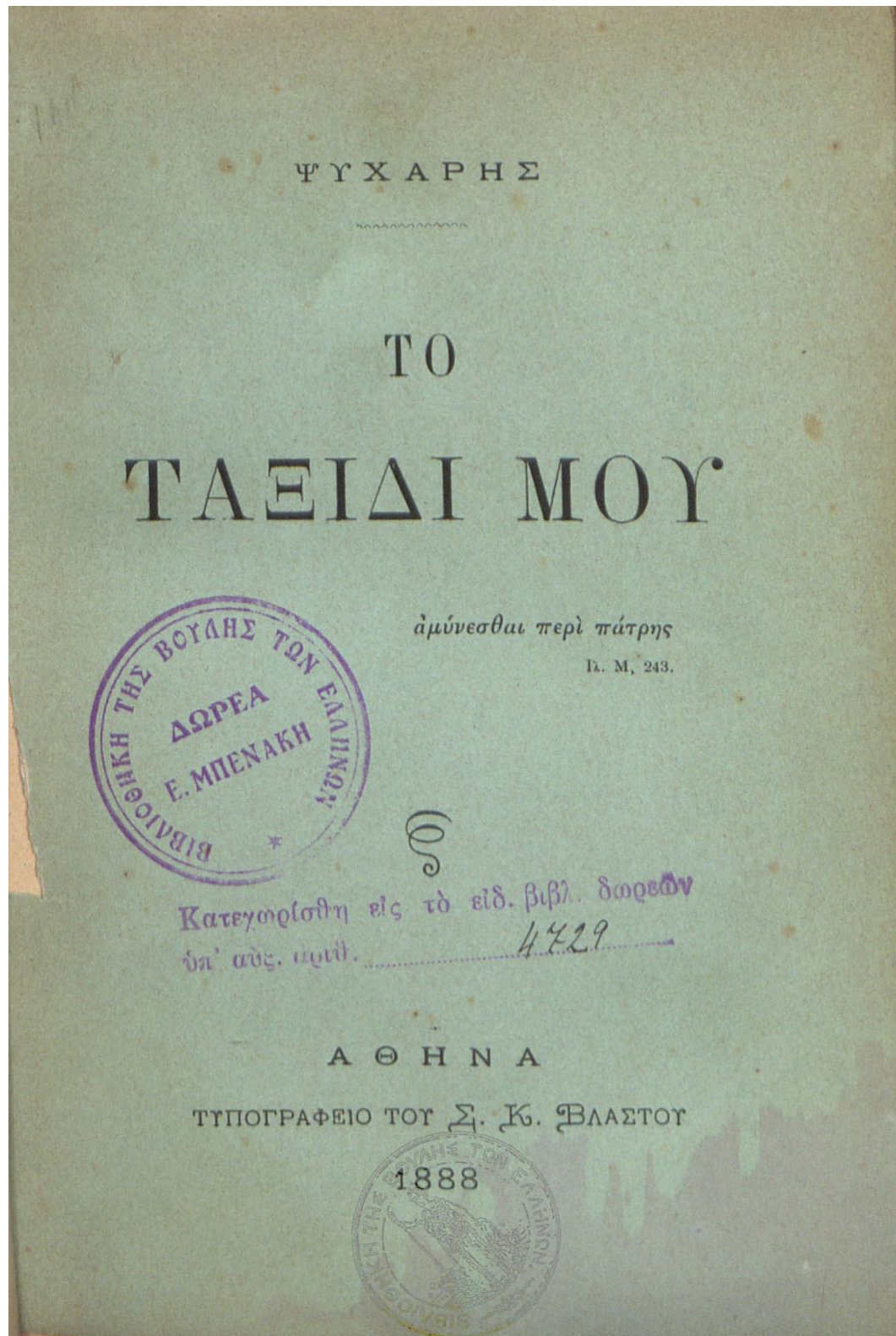
Ψυχάρης Γιάννης, *Ρόδα και Μήλα*, τόμ. Γ': Απολογία. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1906.

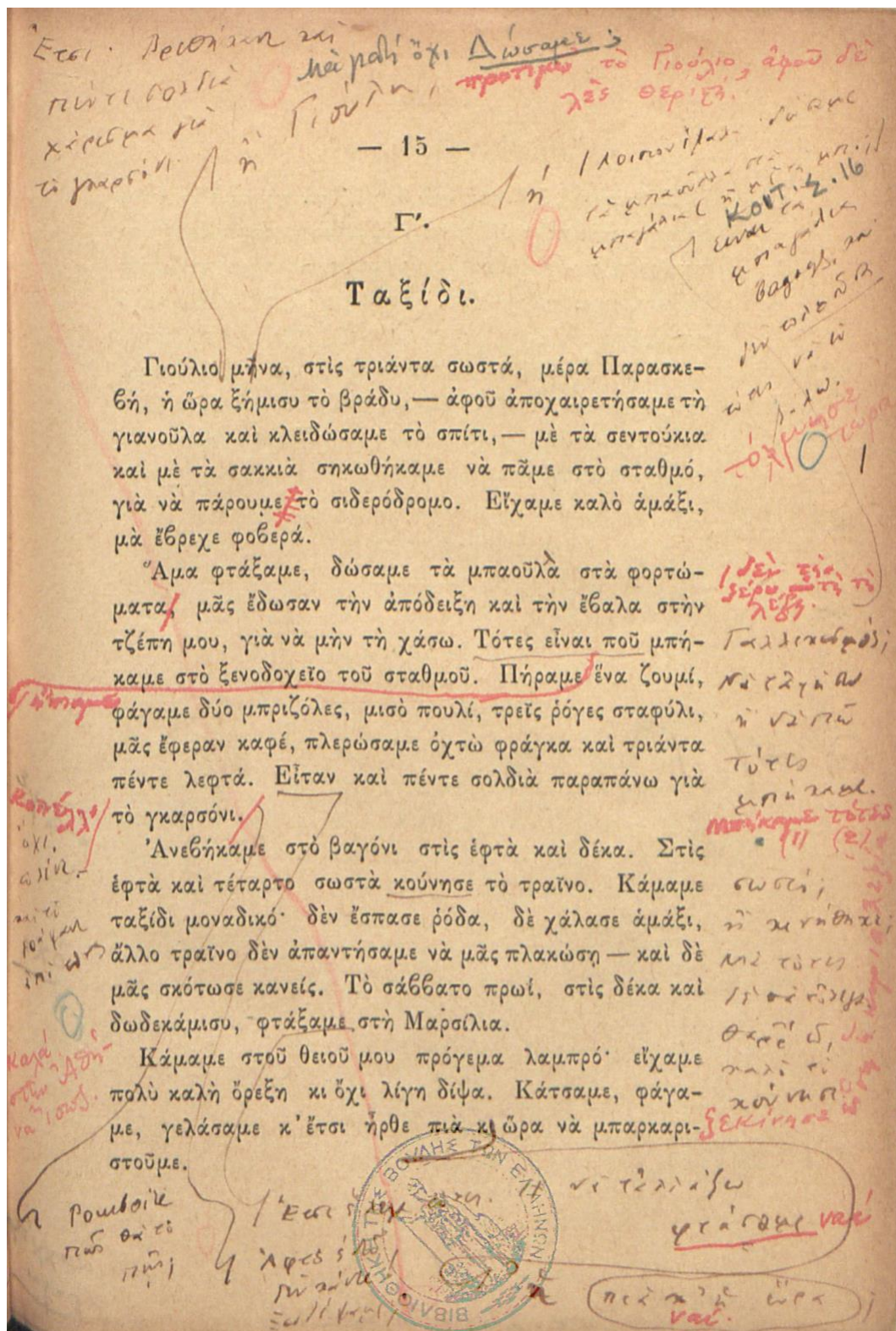
Ψυχάρης Γιάννης, *Το Ταξίδι μου*, Γ' έκδοση. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκης, 1926.

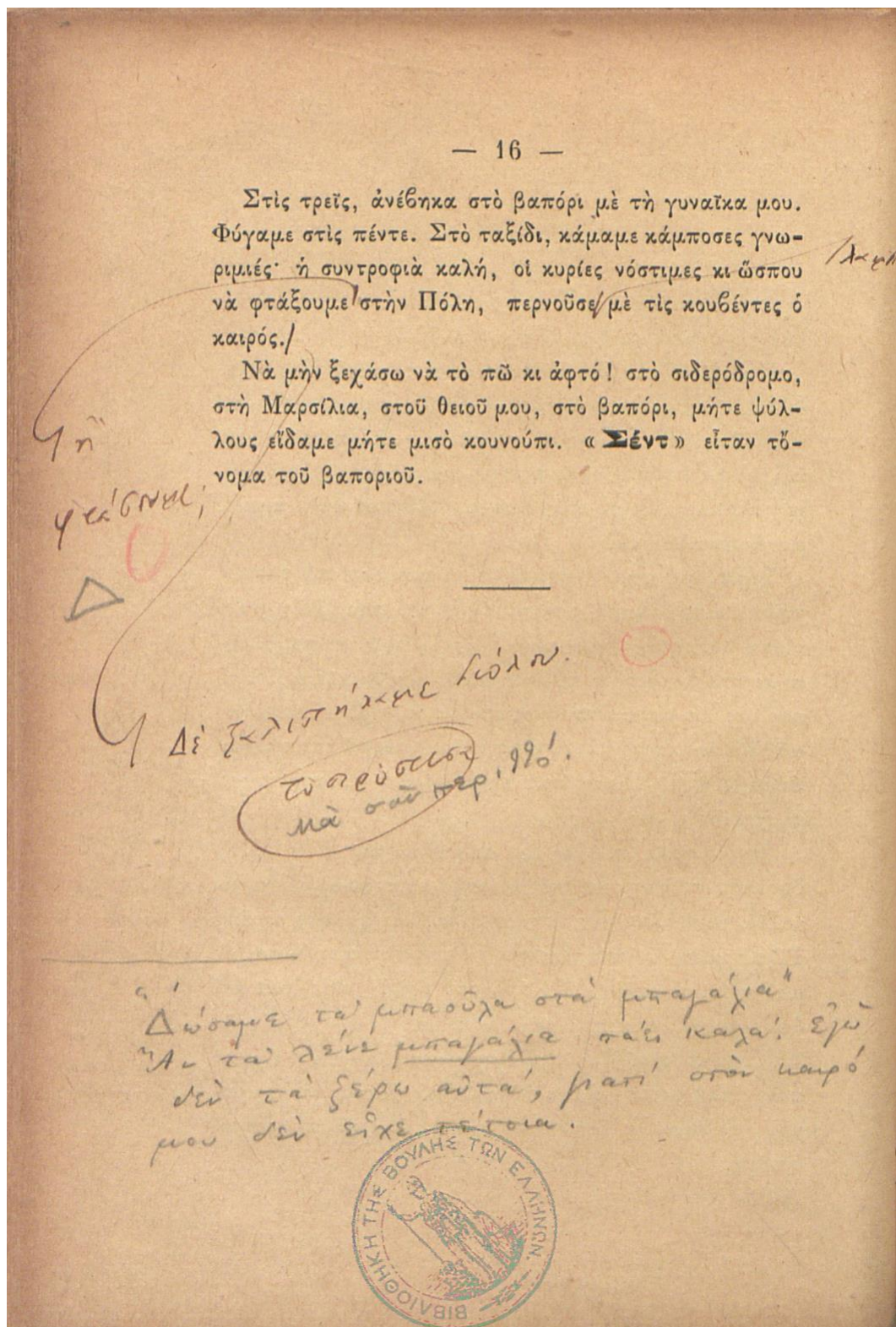
Ψυχάρης Γιάννης, *Οι Ψυχάρηδες (Τα Γενεαλογικά μου)*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος, 1928.

Φλεριανού Αικατερίνη, «Η Βιβλιοθήκη Ψυχάρη και οι περιπέτειες της δωρεάς», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 55 (Δεκέμβριος 2011), 2011: 463-482.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικόνα 1: Εξώφυλλο της α' έκδοσης του έργου *Το Ταξίδι μου* («ΨΥΧ 32723»)

Εικόνα 2: Σελ. 15 της α' έκδοσης του έργου *Το Ταξίδι μου* («ΨΥΧ 32723»)

Εικόνα 3: Σελ. 16 της α' έκδοσης του έργου *Το Ταξίδι μου* («ΨΥΧ 32723»)

Abstract

The paper focusses on Psicharis' *My Journey (To Taxidi mou)*, a manifesto of the Demotic Greek. Our wider endeavour aims to explore continuities and changes traced between the three editions (1888, 1905, 1926) of this emblematic text, towards the process of standardization of the demotic. The present investigation deals with a copy of the first edition of the work («ΨΥΧ 32723»), kept in Psicharis' Books Collection, in the Benakeios Library of the Hellenic Parliament. This unique document preserves notes, corrections and comments by Psicharis and Argyris Eftaliotis in its margin, aiming to the revised edition of 1905. The dynamic dialogue that unfolds on the copy's pages, in the correspondence of those two leading demoticists as well as in textual and contextual information on other Psicharis' works reveals their cooperation in this work. As to methodology our research makes a point as to the importance of coexamining literary works, archival documents, and digitized texts in an interdisciplinary perspective.

Λέξεις-κλειδιά: Δημοτική, τυποποίηση, Εφταλιώτης, Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*